

EEN WETENSCHAPPELIJK BEGELEID EXPERIMENT MET HERSTELGERICHT GROEPSOVERLEG

Inge VANFRAECHEM* en Lode WALGRAVE**

1. Even opfrissen: wat is herstelrecht?

Er bestaat geen algemeen aanvaarde definitie van wat onder 'restorative justice' of herstelrecht moet worden verstaan. Er zijn grote verschillen in opvatting over de precieze inhoud van het herstel, over de wijze waarop het kan/moet worden nagestreefd, de verhouding tussen de informele processen en het formele justitieapparaat, over de reikwijdte van het herstelrechtelijke alternatief (MCCOLD, 1998). Op grond van een definitie die BAZEMORE en WALGRAVE elders hebben uitgewerkt (1999),¹ gaan wij hier uit van een omschrijving van herstelrecht als *een visie op recht doen die prioriteit geeft aan het herstel van de schade, leed en sociale onrust die door een misdrijf zijn ontstaan*.

De focus op de schade, het leed en de sociale onrust is de sleutel tot herstelrecht, en maakt het essentiële verschil uit met het strafrecht of het jeugdbeschermingsrecht. In het herstelrecht worden de informele en formele reactie op een misdrijf niet prioritair gericht op de bestraffing ervan, noch op de heropvoeding van de dader, maar wel op het herstel van of compensatie voor de schade, het leed en de sociale onrust die door het misdrijf zijn veroorzaakt. In principe komen alle vormen van schade, leed en onrust daarvoor in aanmerking, voor zover ze door het misdrijf zijn veroorzaakt: de materiële schade bij de concrete slachtoffers, de psychologische gevolgen en relationele problemen, maar ook de sociale en maatschappelijke gevolgen, zoals onveiligheidsgevoelens of de daling van het geloof in de normhandhavende capaciteiten van de overheid.

Het mogelijk herstel van deze benadelingen hangt af van het overlegproces, enerzijds, en van de herstelgerichte acties ten gevolge van dat proces, anderzijds. Herstelgerichte acties zijn verontschuldiging, teruggave, reparatie, vergoeding, compensatie en andere, eventueel onderling gecombineerd. Ze kunnen direct of indirect zijn, concreet of symbolisch. De intentie waarmee ze worden uitgevoerd is cruciaal in de herstellende waarde ervan. Compensatie, bijvoorbeeld, heeft een hoger 'herstelgehalte' wanneer de dader daar werkelijk toe gemotiveerd is, dan wanneer hij dat doet omdat het moet, om er vanaf te zijn.

Om die motivatie te bevorderen is het proces dat eraan vooraf gaat zeer belangrijk. In het herstelrecht poogt men daarom vrijwillig overleg tot stand te brengen tussen slachtoffer en dader, begeleid door een derde, rechtstreeks of via een tussenpersoon, individueel of gesteund door vertrouwensfiguren (vereffening, bemiddeling, groepsconferenties, ...), omdat dan de 'restoratieve potenties'

* Wetenschappelijk Medewerkster HERGO-project K.U.Leuven.

** Gewoon Hoogleraar K.U.Leuven.

1. 'Restorative justice is every action that is primarily oriented toward doing justice by repairing the harm that has been caused by a crime' (BAZEMORE en WALGRAVE, 1999: 48).

het best aan bod komen (VAN NESS en HEETDERKS STRONG, 1997; VAN GARSSSE, 1999).

Maar dat lukt natuurlijk niet steeds. Vaak is het niet mogelijk het slachtoffer en/of de dader tot vrijwillig overleg te bewegen, of is de ernst van het misdrijf van die aard dat de reactie op het misdrijf niet tot een besloten overlegronde kan worden beperkt.² Voor velen is daarmee dan ook de grens van de herstelrechtelijke reikwijdte bereikt. Wanneer vrijwillig overleg niet kan, moeten de traditionele strafrechts- of het jeugdbeschermingsmodellen overnemen, zo menen zij. In een 'maximalistische' visie op herstelrecht, echter, worden ook de mogelijkheden van opgelegde herstelsancties onderzocht, omdat dit essentieel wordt geacht in de uitbouw van een volwaardig alternatief (VAN NESS en HEETDERKS STRONG, 1997; BAZEMORE en WALGRAVE, 1999; WALGRAVE, 2000). In deze visie moeten ook de gerechtelijke procedures en sancties ten dienste staan van een zo groot mogelijk herstel ten bate van het slachtoffer en zijn omgeving, ten bate van de samenleving, en uiteindelijk ook ten bate van de dader zelf. Herstelgerichte sancties zijn dan bijvoorbeeld opgelegde materiële vergoeding of compensatie aan het slachtoffer, arbeid of boetes ten bate van een slachtofferfonds, of gemeenschapsdienst. Vrijheidsberovingen, zoals een verplicht verblijf in een gesloten voorziening worden dan gezien als een middel om de uitvoering van de herstelgerichte sancties af te dwingen, of als een veiligheidsmaatregel, omdat geveesd wordt voor nieuwe daden van ernstige victimisatie.³

Tot nu toe zijn in de praktijk in België vooral twee basismodellen bekend.

(1) Onder de verzamelnaam 'mediatie' of 'bemiddeling' verwijst men naar een aantal varianten op een proces waarin contacten tussen slachtoffer en dader (rechtstreeks of onrechtstreeks; persoonlijk of ondersteund door de achterban; materieel gericht of zeer breed georiënteerd) moeten leiden tot een overeenkomst over wat zou worden gedaan om de benadeling van het slachtoffer zo goed mogelijk te herstellen of te compenseren (vereffening, restitutie, vergoeding, compensatie, verontschuldiging, tot zelfs verzoening). Omdat hier het herstellend karakter voor de hand ligt, wordt het 'mediatiemodel' vaak gelijk gesteld met 'het' herstelrecht. Maar vanuit 'maximalistisch' standpunt schiet bemiddeling op twee vlakken tekort. Ten eerste sluit een dergelijk model elke dwang uit, waardoor het niet toepasbaar is indien één van beide partijen niet tot medewerking bereid is; ten tweede gaat de bemiddeling enkel over het conflict tussen slachtoffer en dader, daar waar in een misdrijf tenminste drie partijen zijn betrokken, de dader, het slachtoffer én de collectiviteit.

(2) Daarom wordt de gemeenschapsdienst als een goede aanvulling beschouwd: gemeenschapsdienst wordt dan voorgesteld als een compenserende dienst aan de samenleving, en kan ook worden opgelegd indien een vrijwillig proces niet mogelijk is, na een gerechtelijke procedure. Problemen met deze vorm van reageren zijn echter dat het in de praktijk moeilijk is om de rechtswaarborgen te respecteren (om bijvoorbeeld een redelijke proportionaliteit tot

2. Vanzelfsprekend is het openbare belang in elk delict betrokken, maar veel parketten zien terecht in dat het openbare belang vaak beter gediend is door de volle ruimte te geven aan een slachtoffer/daderoverleg, en een eventuele vervolging daaraan ondergeschikt te laten.

3. Een meer uitgewerkte versie daarvan werd uitgewerkt GEUDENS, SCHELKENS en WALGRAVE, 1997, nadien verder verfijnd in WALGRAVE, 2000.

stand te brengen), dat de gemeenschapsdienst erg kwetsbaar is om een puur punitief karakter te krijgen (zoals in de Verenigde Staten vaak het geval is), en dat het herstellend karakter ervan vaak abstract en onduidelijk is.

2. Family Group Conferences (FGC)

2.1. WAT IS FGC?

In de laatste jaren neemt de belangstelling toe voor *Family Group Conference*, als een mogelijks meer 'complete' herstelrechtelijke antwoordmodaliteit. 'Family Group Conferences' werden in 1989 ingevoerd door de Nieuw-Zeelandse 'Children, Young Persons and Their Families' Act' (CYPFA) (BROWN en MACEL-REA, 1993). Deze *conferences* zijn bedoeld als een formalisering van de wijze waarop de oorspronkelijke inwoners van Nieuw-Zeeland, de Maori's, een antwoord gaven op probleemgedrag door een lid van hun gemeenschap. Volgens deze wet kan de jeugdrechtsbank nooit een sanctie opleggen aan een minderjarige delinquent, tenzij een poging is ondernomen om via een *family group conference* een overlegde oplossing te vinden. Dat geldt voor alle jeugddelicten, ook voor recidivisten (er zijn jongeren die er drie of vier conferenties op zitten hebben). De enige uitzondering is moord en doodslag, omdat deze delicten niet door het CYPFA worden behandeld, maar door het gewone strafrecht.

De essentie van een FGC bestaat uit begeleid overleg tussen (1) de dader en zijn gezin, soms ook leden van de bredere achterban, (2) het slachtoffer, eventueel ook zijn/haar 'supporters' en (3) een politie officier, als vertegenwoordiger van de bredere gemeenschap, gericht op het vinden van een constructieve oplossing voor de gevolgen van het delict (schade, relaties, samenleving). Onderzoek en de dagelijkse ervaring laten zien dat de invoering ervan een zeer groot succes is geworden: bijna steeds kan een dergelijke bijeenkomst tot stand komen, komt men tot overeenkomsten die in grote meerderheid ook correct worden uitgevoerd. De aanduidingen inzake latere recidive zijn gunstig (een overzicht in WALGRAVE, 1999).

Mede op grond daarvan bestaan ondertussen varianten op het Nieuw-Zeelandse FGC-model in wettelijke of experimentele vorm in de Verenigde Staten en in Groot-Brittannië (een overzicht in WARNER ROBERTS en MASTERS, 1999). Steeds gaat het dan om vormen van diversie, waarin enkel minder ernstige delicten en/of *first offenders* ervoor in aanmerking komen. Vaak wordt de bijeenkomst opgevat als een vorm van *cautioning*, en voorgezeten door een politie officier. Elders wordt de inbreng van de politie gemarginaliseerd of zelfs geweerd, en lijkt het eerder om welzijnsgeoriënteerde sessies te gaan. Meestal moeten deze afgeleide versies dan ook beschouwd worden als – zeer waardevolle – varianten op het bemiddelingsmodel. Het Nieuw-Zeelandse model, echter, behoudt zijn specifieke eigenheid, omdat FGC daar een sleutelpositie bekleedt in het jeugdrecht, omdat er een duidelijke plaats is in voorzien voor de vertegenwoordiging van de maatschappij, naast slachtoffer en dader, en omdat daardoor alle delicten, ook de zware, kunnen worden aangepakt.

In 1998 en 1999 werd het Nieuw-Zeelandse systeem bezocht door twee Vlaamse Jeugdrechters⁴ en door L. WALGRAVE. We kwamen terug, overtuigd van de zeer grote meerwaarde van FGC: "Dit is méér dan een variant op de slachtoffer/daderbemiddeling ... Niet alleen wordt de dader met zijn slachtoffer geconfronteerd, maar ook met de sociale achterban, én – via de inbreng van de Youth Aid Officer (een gespecialiseerde politie officier) – met de eisen van de formele maatschappij. ... de voorwaarden worden geschapen om in een dergelijke setting tot een overlegde oplossing te komen die voor alle partijen bevredigend is én de jongere zelf kansen biedt tot reïntegratie. De 'voorzitter' van de zitting is niet de rechter die met de macht zal beslissen, maar wel een moderator die waakt over het goede verloop van het gesprek. Alle partijen kunnen hun eigen zegje doen in hun eigen woorden. Het besluit wordt gezamenlijk onderbouwd en is gericht op oplossingen in de eigen leefwereld. Het kan herstellende acties bevatten naar het slachtoffer en naar de bredere samenleving toe, én het kan ook initiatieven inhouden die de sociale mogelijkheden van de dader verhogen. Daarom bieden de Nieuw-Zeelandse *family group conferences* een eigen antwoord op de schade en het leed die door een delict zijn aangericht, completer dan de traditionele slachtoffer/daderbemiddelingen en dan de gemeenschapsdienst" (WALGRAVE, 1999: 281-282).

2.2. VERWACHTE MEERWAARDE

Het bracht ons ertoe een initiatief te nemen met het oog op een FGC-experiment in eigen land. We kozen ervoor het oorspronkelijk Nieuw-Zeelandse model zo dicht mogelijk te benaderen, en ons minder aan één van de varianten te spiegelen, omwille van de hierboven vermelde redenen. Deze keuze is ingegeven door drie grote redenen.

2.2.1 Het betrekken van de achterban

Bij FGC gaat het om méér dan een bijeenkomst tussen dader en slachtoffer: ook hun achterban wordt mee betrokken. De idee die erachter schuilt, is dat de jongeren op deze manier steun krijgen in het opnemen van hun verantwoordelijkheid tijdens de bijeenkomst, maar ook dat ze worden ondersteund bij de implementatie van de overeenkomst. Dat kan leiden tot een grotere motivatie en eventueel een grotere zekerheid dat de overeenkomst zal worden uitgevoerd. Dat laatste is ook voor slachtoffers belangrijk. MAXWELL en MORRIS (1996) toonden bijvoorbeeld aan dat niet-uitvoering van de overeenkomst tot een vorm van secundaire victimisatie kan leiden, omdat het allemaal tot 'niks heeft geleid'.

Omdat ook in veel 'gewone' bemiddelingen met minderjarige delinquenten de ouders worden betrokken, zou men kunnen stellen dat dit alleszins geen bijzondere meerwaarde is van FGC. Maar toch: in de FGC worden de ouders op een meer systematische wijze aangesproken en wordt de achterban uitgebreid tot allen die voor de jongeren een positieve betekenis kunnen hebben. Boven-

4. Mevr. H. VAN DE WYNCKEL, Jeugdrechter in Antwerpen en Mevr. F. RAES, jeugdrechter in Leuven. Deze bezoeken werden gefinancierd door het programma 'buitenlandse stages voor magistraten' van de Koning Boudewijnstichting.

dien wordt ook de achterban van het slachtoffer betrokken. Het is dan aan de moderator om oog te hebben voor een evenwicht. Het gaat niet om een balans in aantallen: belangrijk is dat beide partijen een evenwaardige positie hebben. Als het slachtoffer minder ondersteuners meebrengt, hoeft dit niet zozeer tot een minderwaardige positie te leiden. Het slachtoffer krijgt immers van in het begin in zekere zin een sterkere positie aangezien hij/zij degene is die schade heeft geleden (BARTON, 1999). BRAITHWAITE en PARKER (1999) wijzen op maatschappelijk-structurele ongelijkheden, die ook in een FGC kunnen doorwegen. Voorbeelden hiervan zijn jongeren-volwassenen, mannen-vrouwen, rijken-armen, professionelen-leken. In een FGC komen de twee '*communities of care*' (de achterban) bij elkaar, en op deze manier kunnen mogelijke ongelijkheden in zekere mate opgeheven worden.

In FGC gaat het er echter niet enkel om dat de achterban ondersteuning kan inbrengen, maar ook dat de achterban zelf als dragend platform 'versterkt' wordt. Het gaat hier om de '*empowerment*' van de familie, vooral van de jongere. In Nieuw-Zeeland is dit duidelijk een element dat belangrijk wordt geacht (HUDSON e.a., 1996). De ouders kunnen hun verantwoordelijkheid opnemen – en doen dit ook – met ondersteuning van hun omgeving. Families kunnen dichter naar elkaar toe groeien naar aanleiding van een incident, door samen naar een oplossing te zoeken: hún oplossing.

2.2.2 De aanwezigheid van de politie

De aanwezigheid van de politie is een discussiepunt. In Nieuw-Zeeland is een politie beambte op de FGC aanwezig om de feiten voor te lezen en te wijzen op het feit dat het gaat om een ernstig feit, waarop een ernstig antwoord wordt verwacht. Elders wordt er voor geopteerd de politie de sessie zelf te laten leiden (b.v. in het Rise-experiment, Canberra, Australië, of in het Real Justice-experiment, Pennsylvania, U.S.A., of in het opstartende experiment 'Echt Recht' in Nederland). Op andere plaatsen poogt men de inbreng van de politie te marginaliseren, omdat de politieaanwezigheid geacht wordt in de weg te staan voor een vrije open gedachteswisseling.

Voor ons experiment gaan wij uit van het Nieuw-Zeelandse standpunt. De aanwezigheid en de inbreng van de politie worden belangrijk geacht, maar we vinden niet dat de politie de sessie moet organiseren en leiden, omdat dit teveel de weg zou ingaan van een soort berisping, en omdat de politie daardoor als het ware geneutraliseerd zou worden in haar eigen rol. De politie moet dan immers als moderator optreden en letten op het goede verloop van het gesprek, en kan dan veel minder haar eigen rol opnemen van informant en maatschappelijke 'norm-bewaker'. De politie moet haar eigen rol spelen, om de puntjes op de i te zetten ingeval van betwisting over de feiten, om aan alle deelnemers te laten blijken dat de feiten niet gebagatelliseerd worden, maar dat ze ernstig worden genomen, en dat de 'formele maatschappij' erop toeziet dat er een constructief antwoord op komt. Bovendien wordt zo ook duidelijk gemaakt dat niet alleen de schade voor het concrete slachtoffer, maar ook aan de maatschappij als geheel in beschouwing wordt genomen. De maatschappelijke norm moet mee in acht worden genomen. De ervaringen in Nieuw-Zeeland laten ook zien dat de aanwezigheid van de politie voor het slachtoffer een beveiligende invloed heeft. Voor de

jongere en zijn familie is het vaak een gelegenheid om de politie op een andere en meer positieve wijze te leren kennen die de relaties in de toekomst kan helpen verbeteren.

In tegenstelling tot de Nieuw-Zeelandse situatie, heeft de Belgische politie echter geen discretionnaire bevoegdheden. Dat stelt juridische problemen voor onze optie om de politie toch in de sessies te betrekken. Hoe dat is opgelost zal verder duidelijk worden.

2.2.3. *Geen diversie*

Bemiddeling is meestal op parketniveau gesitueerd en wordt ook vaak voor relatief 'lichte' misdrijven voorbehouden. In zeer veel situaties is bemiddeling dan ook een vorm van diversie. Ofwel is een succesvolle bemiddeling een reden om de zaak te seponeren, ofwel zal het een belangrijke impact hebben op de verdere afhandeling door de rechtbank. In een FGC kunnen, door het betrekken van de achterban en door de actieve medewerking van de politie daarin, ook ernstige zaken worden aangepakt. Dat is ook nodig: een FGC betreft veel mensen in de afhandeling en vereist van hen een grote investering van tijd en emoties, zodat dit moeilijk kan worden opgebracht voor 'kattenkwaad'. Een FGC richt zich dus uitdrukkelijk tot ernstige zaken, waarvoor een gerechtelijk optreden hoe dan ook noodzakelijk wordt geacht.

Maar weer leidde dit tot een aanpassing van het oorspronkelijke model aan ons Belgisch rechtssysteem. Daar waar FGC voor zware feiten toch op politieniveau kan plaatsgrijpen, moet dat in ons land door de jeugdrechtbank worden opgestart. Hoe dat gebeurt, zal verder blijken.

De ernst van de zaken, en het feit dat ze zich in de fase van de jeugdrechtbank bevinden, maakt ook duidelijk dat de inzet zwaarwegende gevolgen kan hebben voor de rechten en de rechtswaarborgen van de betrokkenen. Daarom kunnen zij ook hun advocaat naar de sessies meebrengen. In Nieuw-Zeeland is daarvoor een bijzondere opleiding tot *Youth advocate* voorzien. In ons land is dat nog niet zo, maar dat lijkt er wel aan te komen.

3. Het experiment met herstelgericht groepsoverleg

De voorbereiding van het experiment liep over ongeveer anderhalf jaar, en bestond uit (1) het opzetten van overleg met alle mogelijke actoren, de overheid, bemiddelingsdiensten, gerechtelijke overheden, jeugdmagistraten, sociale diensten bij de jeugdrechtbank, advocaten, slachtofferhulp, en andere. Het belangrijkste doel was het experiment in het 'veld' in te passen, en te zoeken naar een juridisch correct 'samenspel' tussen de gerechtelijke instanties en de FGC, die ook de noodzakelijke 'overleg-vriendelijke' context voor de FGC zou vrijwaren. (2) Een gespecialiseerde opleiding van een aantal ervaren bemiddelaars uit de bestaande diensten voor bemiddeling met minderjarigen.⁵ Daartoe werd de Youth Justice Coordinator van Wellington (Nieuw-Zeeland), die de FGC's daar

5. Het gaat om de diensten Adam; Antwerpen; Baal; Hasselt; Bal, Leuven, Bas; Brussel en de Elegast, Antwerpen.

begeleidt, voor een maand naar Leuven gehaald.⁶ (3) Het organiseren van de noodzakelijke overlegstructuren in de vijf arrondissementen waar het experiment plaats vindt, en (4) overleg met de Vlaamse Gemeenschap teneinde ook de wetenschappelijke begeleiding te kunnen financieren.

Te noteren valt dat het overleg aanleiding heeft gegeven tot een Nederlands-talige term ter vervanging van FGC, met name '**Herstelgericht Groepsoverleg**' (Hergo).⁷ In principe kunnen nu doorverwijzingen voor Hergo's gebeuren sedert 1 januari 2001. Ze worden uitgevoerd door de opgeleide moderators die deel uitmaken van de vijf in voetnoot vermelde bemiddelingsdiensten. Het Departement Welzijn van de Vlaamse Gemeenschap voorziet in een vergoeding voor de bijzondere kosten die voor de moderators veroorzaakt zijn door de medewerking aan het experiment.

Inschakeling van Hergo in ons rechtsmodel is niet evident, vermits België een ander systeem van jeugdbescherming hanteert. Het meest diepgaande verschil met Nieuw-Zeeland is dat wij in een legalistisch rechtsmodel leven, en niet in een Angelsaksisch *common law*-model. Een essentieel gevolg voor ons is dat de politie hier niet over de ruime bevoegdheden beschikt, zodat intensere medewerking vanwege de rechtsmacht nodig zal zijn.

De selectie van de jongeren die voor een Hergo in aanmerking komen, wordt breed gelaten. Ook in Nieuw-Zeeland wordt geen selectie gemaakt.

- Het moet gaan om relatief ernstige feiten. Minder ernstige feiten worden in Nieuw-Zeeland bij middel van een *cautioning* door de politie afgehandeld, wat bij ons zou kunnen door een bemiddeling op parketniveau.
- De dader (en zijn achterban) moeten tot medewerking bereid zijn. Deelname van het slachtoffer is zeer wenselijk, maar niet absoluut nodig. Indien het slachtoffer niet wenst deel te nemen, kan het zich laten vertegenwoordigen door een zelf aangeduide vertrouwenspersoon, door een dienst voor slachtofferhulp, en/of door een advocaat.
- Na het huisbezoek bij de dader moet door de moderator ingeschat worden dat Hergo inderdaad een kans maakt.

Een Hergo vindt plaats op **jeugdrechtbankniveau**, omdat geopteerd wordt voor ernstige zaken. Het basistraject van een Hergo-verwijzing ziet er als volgt uit.

- De jeugdrechter treft, na advies van de sociale dienst bij de jeugdrechtbank, een beschikking waarin de minderjarige onder toezicht wordt gesteld, en de opdracht wordt gegeven de mogelijkheden van een Hergo uit te proberen. Terzelfder tijd wordt het parket gevraagd binnen de twee maanden te dagvaarden, met het oog op een openbare zitting met vonnis.
- De sociale dienst bij de jeugdrechtbank neemt contact op met de bemidde-

6. De financiering daarvan werd mogelijk gemaakt door het programma 'Justitie in beweging' van de Koning Boudewijnstichting.

7. Het is moeilijk een goede Nederlandse vertaling te vinden voor het Engelse '*family group conferences*'. 'Gezinsgroepconferenties' lijkt niet te kunnen, omdat gezin en groep elkaar gedeeltelijk overlappen en omdat het begrip 'conferenties' in het Nederlands een andere betekenis heeft. '*Family group conferences*' is trouwens specifiek aan Nieuw-Zeeland verbonden. In andere landen spreekt men soms van '*diversionary conferences*', of van '*youth justice conferences*'. Steeds meer wordt nu '*restorative justice conferences*' als een verzamelterm gebruikt. Voor het Vlaamse experiment kozen we voor 'herstelgericht groepsoverleg'.

lingsdienst, die het proces in gang zet. Indien de bemiddelingsdienst na de huisbezoeken een Hergo niet haalbaar acht, wordt de jeugdrechter daarvan binnen de 48 uur verwittigd. Indien een Hergo wél haalbaar wordt geacht, wordt het proces verder afgewerkt. Bij huisbezoeken bij slachtoffer en dader legt de moderator de principes van een Hergo uit, nodigt hen uit eraan mee te werken, overlegt met hen wie er zou kunnen op worden uitgenodigd, en spreekt een plaats en datum af.

- Ingeval een overeenkomst wordt bereikt, wordt een door alle partijen ondertekende ‘intentieverklaring’ opgesteld. Het resultaat van de Hergo-bijeenkomst (de ondertekende intentieverklaring of de vaststelling van niet-overeenkomst) wordt overgemaakt aan het parket, aan de jeugdrechter en aan de sociale dienst.
- Ten laatste twee maanden na hogervermelde beschikking vindt de openbare zitting plaats, waarin de jeugdrechter bij vonnis beslist de intentieverklaring te bekrachtigen of een andere maatregel uit te spreken.
- Na het vonnis wordt, onder toezicht van de sociale dienst, een begin gemaakt met de uitvoering van de overeenkomst.
- Ten laatste zes maanden na het vonnis wordt de zaak opnieuw opgeroepen om de uitvoering van de overeenkomst te controleren en daar het passende gerechtelijke gevolg aan te geven.

Dat is een basisstramien, dat kan worden aangepast aan de lokale afspraken en gewoonten, of aan bijzondere situaties. In een experiment kan niet alles op voorhand worden gepland.

Ook de termijnen zijn slechts aanduidingen. Zeer belangrijk is evenwel dat het geheel zo snel mogelijk wordt afgehandeld, omdat de emotionele inzet van de deelnemers zeer groot is, en gaande moet worden gehouden. Het moet een kwestie van weken zijn, en niet van maanden.

In principe gaan we er ook van uit dat de jeugdrechter de Hergo-intentieverklaring bekrachtigt. De partijen hebben zich in het overleg immers verregaande geëngageerd, wat in de mate van het mogelijke moet worden gerespecteerd. Eventuele verwerping ervan zou slechts mogen gebeuren in uitzonderlijke omstandigheden, om welbepaalde redenen. Indien de jeugdrechter met de overeenkomst niet akkoord zou gaan, kan de zaak eventueel voor een tweede ‘corrigerende’ Hergo-sessie worden terug verwezen.

De aanwezigheid van een **politiebeampte** op de Hergo-sessie is zeer belangrijk. Hij/zij begint met de voorlezing van de feiten en blijft verder in de gesprekken op de achtergrond aanwezig. Op het einde van sessie, wanneer een overeenkomst tot stand aan het komen is, kan de politiebeampte ook zijn/haar visie op de overeenkomst geven. Deze visie is evenwel niet beslissend (vermits de jeugdrechter moet beslissen), maar kan in de besluitvorming toch doorwegen. De aanwezigheid van de politie fungeert als informant over de te behandelen feiten; symbolische bevestiging van ‘de norm’, een signaal naar alle deelnemers toe dat de zaak over een delict gaat dat ernstig wordt genomen; uitdrukking van de zorg om de openbare veiligheid; een steun voor het slachtoffer; mogelijke tussenpersoon naar de oversten toe en het parket (over de tendensen in de Hergo, niet over het verloop van de concrete sessie).

Een delicaat punt is de meldingsplicht waaraan alle politiemensen gebonden zijn. Nieuwe feiten die in de loop van de sessie aan het licht zouden komen,

moeten in principe door de politie worden gerapporteerd. De dader moet daarvan op de hoogte gebracht worden, en daar in de loop van de sessie eventueel worden aan herinnerd door de moderator en/of door zijn advocaat. Maar tevens wordt gehoopt dat de aanwezige politiebeambte en eventueel het parket deze meldingsplicht met gezond verstand interpreteren.

De deelnemende politiebeambten moeten bereid zijn mee te werken in de herstelgerichte Hergo-filosofie. In overleg met hun oversten wordt daarvoor een elementaire voorbereiding en begeleiding voorzien.

De advocaten worden uitgenodigd aan de Hergo-sessie deel te nemen. De betrokken partijen kunnen hun raadsman vanzelfsprekend ook raadplegen voor en na de sessie. Alleszins wordt ernaar gestreefd dat de jongeren door een eigen pro-Deadvocaat worden bijgestaan. Ook hier was het dus nodig de advocatuur grondig over de herstelgerichte filosofie van Hergo in te lichten. Van in het begin van het overleg bleek dat een aantal advocaten zeer constructief meewerkten aan de uitwerking van het Hergo-model, wat voor de toekomst het beste laat verhopen.

Indien de advocaten niet op de sessies aanwezig kunnen zijn, dan moet de moderator attent zijn op de rechten van de partijen, o.m. op de kans dat iedereen volwaardig aan het woord komt en op de 'redelijke proportionaliteit' van de voorlopige overeenkomst. Zoniet riskeert men dat teveel advocaten – terecht, dan – de intentieverklaring ter zitting zullen betwisten.

Op de Hergo-sessie zelf worden de concrete afspraken gemaakt over wie de diverse onderdelen van de overeenkomst zal opvolgen (politie/ouders/school/slachtoffer/...). **De coördinatie van de controle op de naleving van de overeenkomst** (door de jeugdrechter bij vonnis bekrachtigd) berust in principe bij de sociale dienst van de jeugdrechtbanken.

In het begin van het experiment staan de Hergo-moderatoren mee in voor de coördinatie van de opvolging, om daaruit lessen te kunnen trekken voor de te maken afspraken in volgende Hergo's, en om, samen met de sociale dienst, te zoeken naar een evenwichtige 'opvolgingsstrategie'.

Er moet trouwens worden opgemerkt dat, indien de jongere en zijn gezin dat wensen, de consulent van de sociale dienst tot deelname aan de Hergo kan worden uitgenodigd.

4. Wetenschappelijke opvolging en evaluatie

De opvolging van het experiment in het veld gebeurt via lokale overleggroepen in elk arrondissement en in de overkoepelende stuurgroep. Daarin worden alle aspecten van het experiment permanent opgevolgd en geëvalueerd. Aanpassingen zijn mogelijk en zelfs te verwachten.

Het wordt wetenschappelijk begeleid en geëvalueerd door de Onderzoeksgroep Jeugdcriminologie van de K.U.Leuven.⁸ Een systematische wetenschappelijke evaluatie moet toelaten finaal in te schatten of, en onder welke voorwaarden het model van Hergo bruikbaar is binnen onze legale en welzijnscontext, en voor welke doelgroepen.

8. Gefinancierd door het Departement Welzijn van de Vlaamse Gemeenschap.

4.1. Het doel van de wetenschappelijke opvolging is na te gaan of Hergo goed functioneert, en waarvan dat afhangt en voor welke doelgroepen.

De werking wordt als gunstig beoordeeld indien:

- Hergo met goed gevolg kan ingeschakeld worden in ons systeem van jeugdrecht;
- Hergo in overeenstemming blijft met de principiële rechtswaarborgen;
- systematisch een grote mate van tevredenheid (ervaren van rechtvaardigheid, redelijkheid, correcte behandeling) bewerkstelligt bij de betrokken partijen (dader en slachtoffer);
- de familiale achterban van de dader zich gesterkt voelt in haar opvoedende opdracht;
- een lage recidivegraad wordt vastgesteld.

De onderzochte voorwaarden daartoe worden geput uit een grondige procesanalyse, waarin de aandacht gaat naar:

- de inschakeling van Hergo in het bestaande rechtssysteem: wie, welke casussen worden verwezen; de opvolging van de intentieverklaringen; de relatie tot parket; de rol van de politie; de rechtsbijstand; de mate waarin het proces en de ‘intentieverklaringen’ in overeenstemming blijven met de geldende rechtswaarborgen;
- de rol en bijdrage van degenen die aan een Hergo deelnemen: wie, naast dader en slachtoffer, nog worden uitgenodigd (ouders en andere familieleden, welzijnswerkers, anderen); welke rol zij spelen; hoe de dynamiek tussen de actoren verloopt ...;
- de sociopsychologische dynamieken die in de sessies plaats vinden: ‘shaming’, schuldgevoelens, wroeging, sympathie, medelijden. Het kan essentiële aanwijzingen bevatten voor de verdere methodiekontwikkeling;
- de inhoud van de intentieverklaringen;
- de rol en de bijdrage van de Hergo-moderator.

Onderscheid in mogelijke doelgroepen moet onder meer aandacht geven aan de toepasbaarheid voor allochtone jonge delinquenten, voor jongeren uit gebroken gezinnen en voor diverse vormen van delinquentie en van slachtofferschap.

4.2. Dit onderzoek is een vorm van actie-onderzoek, gebaseerd op nauwe en wederzijds ondersteunende contacten tussen de praktijk en de wetenschap. Voor de materiaal-inzameling worden diverse technieken gebruikt, deels afgeleid uit de onderzoekingen in Canberra en Wellington: (1) dossieranalyse van alle verwezen casussen, met het oog op een betere kennis van de voorgaanden en van een aantal elementaire gezins- en andere kenmerken; (2) Observaties van de Hergo-sessies; (3) Half-gestructureerde mondelinge bevraging van alle slachtoffers over hun ervaringen met de hele afwikkeling van het delict en met het Hergo-gebeuren in het bijzonder (respect, aandacht voor slachtofferschap, tevredenheidsgraad met de uitkomst, ...); (4) Half-gestructureerde mondelinge bevraging van alle daders over gedeeltelijk dezelfde items, maar ook over hun interactie met hun achterban (ouders en andere deelnemers) en over hun visie op ‘de norm’, de politie en gerecht; (5) Bevraging van betrokken ouders over gedeeltelijk dezelfde items, maar ook over de mate waarin zij zich als ‘opvoeders’ gesteund hebben gevoeld en de indruk hebben hun taak weer beter aan te kunnen; (6) Thematische gesprekken met verwijzende jeugdrechters, met deelnemende

politiebeambten, met advocaten over hun ervaringen, vragen en twijfels; (7) Gethematiseerde verslagen, te schrijven door de Hergo-moderatoren en gesprekken met hen, individueel en in groep; (8) Opvolging van elk verwezen geval, vanaf de verwijzing tot na de uitvoering van de gerechtelijk bekrachtigde overeenkomsten en van eventueel nadien nog vastgestelde recidive; (9) Regelmatige tussen-tijdse rapportages van de verwerkingen aan de moderatoren, aan de lokale begeleidingsgroepen en aan de overkoepelende stuurgroep.

4.3. Rapportage is voorzien in twee fasen. In het najaar 2001 moet duidelijk worden of het Hergo-model een kans maakt binnen het gerechtelijk bestel, en met de aard van problematieken waarmee onze jeugdbescherming wordt geconfronteerd. Een inhoudelijke rapportage zal dan nog voorbarig zijn, omdat de ervaringen met praktijkgevallen nog te beperkt zal zijn, en omdat de moderatoren zelf nog ervaring moeten kunnen opdoen, vooraleer valide evaluaties mogelijk zijn.

Op het einde van 2002 wordt een eindrapport gepland waaruit kan blijken of Hergo een eigen meerwaarde biedt in de aanpak van jeugddelinquentie, waaruit die eventuele meerwaarde dan bestaat, voor welke types van delinquentie en delinquenten, onder welke structurele en methodische voorwaarden. Het moet de overheid dan toelaten met kennis van zaken te beslissen het experiment – eventueel onder gewijzigde vorm – verder te zetten, uit te breiden, of het stop te zetten.

2

5. Enkele overwegingen op grond van de eerste ervaringen

Op het moment van schrijven (1 juli 2001) hebben zes Hergo's plaatsgevonden, en zijn er nog enkele in voorbereiding. Aanvankelijk waren er nagenoeg geen verwijzingen, maar de laatste tijd lijken enkele jeugdrechters toch gemakkelijker de mogelijkheden van een Hergo te overwegen. Ondanks de zeer beperkte ervaring, kunnen toch enkele zeer voorzichtige bedenkingen worden geopperd.

5.1. De bedoeling om ernstige zaken doorverwezen te krijgen lukt. De Hergo's gingen over slagen en verwondingen en diefstal met verzwarende omstandigheden.

5.2. De uitgenodigde daders en hun achterban zijn tot nu toe allen bereid tot medewerking. Het overleg leidt tot ondertekende intenties die op het eerste gezicht echt gemeend zijn en waar ook de achterban mee wil instaan voor de correcte uitvoering ervan.

5.3. Het model van inpassing in de gerechtelijke situatie lijkt te werken. Tot nu toe is noch van het openbaar ministerie, noch vanwege een advocaat bezwaar gerezen tegen de wijze waarop de zaken werden afgehandeld. Wel blijkt dat de zaken ingewikkelder zijn dan aanvankelijk gedacht. Oplossingen moeten worden uitgewerkt voor situaties met méér daders, of méér slachtoffers; voor situaties waarin nieuwe feiten gepleegd worden tussen de verwijzing naar een Hergo en de feitelijke bijeenkomst, enz.

5.4. Tot nu toe was de advocaat van de jongere telkens effectief aanwezig op de Hergo, speelde hij/zij de rol op een positieve en constructieve manier. Het risico bestaat dat een advocaat in de traditionele rol vervalt, probeert zo weinig mogelijk straf te bekomen voor de jongere, en praat in de plaats van de jongere. Dit blijkt tot nu toe niet het geval te zijn: de advocaat moedigt de jongere aan en helpt een plan uit te werken, maar schat ook in of de jongere er echt achter staat, en laat uitvoerig ruimte voor de jongere om zelf het woord te nemen over de essentiële elementen.

5.5. Zoals reeds gezegd is de politie verplicht nieuwe feiten te melden aan het parket, wat ook aan de jongere wordt duidelijk gemaakt. Ook de jeugdrechter krijgt feedback over de Hergo en de vraag stelt zich welke informatie moet worden doorgegeven aan de jeugdrechter. Voorlopig krijgt de jeugdrechter de intentieverklaring, waarbij wordt vermeld wie iets opneemt in de begeleiding van de uitvoering. De sociale dienst volgt de uitvoering op, en moet dus ook op de hoogte worden gesteld van wie mee zorgt voor (de opvolging van) de implementatie van de overeenkomst.

Een delicaat punt is de vertrouwelijkheid door de aanwezigen. Er is eigenlijk geen middel voorhanden om de deelnemers tot zwijgen te verplichten. Het enige wat mogelijk is, is de aanwezigen van in het begin zéér sterk te wijzen op de vertrouwelijkheid van het gebeuren, en hen een document te laten ondertekenen waarin ze zich daartoe verplichten. Dit is op zich niet afdwingbaar, maar geeft toch het belang ervan weer.

5.6. Tot nog toe nam slechts een beperkt aantal slachtoffers deel aan de Hergo's. De interviews kunnen uitwijzen waarom men niet wenst deel te nemen. Het is een belangrijk aandachtspunt: de aanwezigheid van het slachtoffer is niet onmisbaar, maar levert een enorme meerwaarde op, omdat de dynamiek dan veel rijker is. Ook voor het slachtoffer kan deelname voordelen hebben: ze kunnen de jongere ontmoeten en op die manier een meer realistisch beeld krijgen van wie 'hun' dader is. Vaak heeft men als slachtoffer een overtrokken beeld van de jongere, en de ontmoeting kan dit rechtzetten. BARTON (1999) stelt dat beide partijen, zowel dader als slachtoffer, 'empowered' worden in een FGC zodat ze hun eigen mening kunnen weergeven en samen tot een overeenkomst kunnen komen. Bovendien poneert hij dat het goedmaken, het herstel van de schade sterk afhangt van de directe en actieve deelname van de partijen. Ook voor de dader is het goed het slachtoffer te ontmoeten: op die manier kan de jongere zien welke gevolgen het delict heeft gehad. De jongere krijgt ook de kans om zich te verontschuldigen en de schade te herstellen. Ten slotte kan het slachtoffer ook vergiffenis tonen aan de jongere, en kan de jongere eventueel op zijn beurt zichzelf vergeven.

Maar slachtoffers hebben vanzelfsprekend de vrije keuze al dan niet deel te nemen. Deze keuze moet een 'geïnformeerde keuze' zijn, wat inhoudt dat zij volledig op de hoogte zijn van wat de voor- en nadelen van Hergo kunnen zijn en tot wat het kan leiden. Deze informatie is belangrijk opdat secundaire victimisatie wordt vermeden. Uit onderzoek in Nieuw-Zeeland (MAXWELL en MORRIS, 1996) bleek dat indien slachtoffers niet of onvoldoende op de hoogte werden gebracht, of niet betrokken werden bij het bepalen van tijdstip en plaats van

de FGC, dit een oorzaak is voor beperkte participatie. In ons experiment pogen we daar rekening mee te houden, maar blijkbare met een beperkt succes. Het verdere verloop zal hopelijk uitwijzen waar de oorzaak ligt van deze beperkte opkomst van slachtoffers.

5.7. Hoe beperkt de ervaring ook is, toch rijzen reeds tal van vragen die op voorhand niet konden worden voorzien, en waarvoor in de praktijk, in onderling overleg, oplossingen moeten worden bedacht. Het gaat vooral om vragen met betrekking tot de methodiek en de rol van de moderator. Het zijn aandachtspunten voor de verdere ontwikkeling van de wijze waarop de Hergo's moeten worden uitgevoerd. Een kleine selectie:

- In hoeverre kan de moderator actief in de Hergo tussenkomen? In het Real Justice model speelt de moderator bijna geen rol en wordt hij zelfs geacht oogcontact met de partijen te vermijden (VAN PAGÉE, 2001). In het door ons nagevolgde Nieuw-Zeelandse model heeft de moderator een veel actievere rol: hij/zij begeleidt de partijen doorheen het communicatieproces, uiteraard op een neutrale manier, maar mag hij/zij zelf elementen inbrengen? Wat te doen wanneer blijkt dat belangrijke elementen die tijdens de voorbereidende huisbezoeken aan bod kwamen, in de bijeenkomst zelf niet door de partijen worden ingebracht? Kan de moderator deze dan zelf ter sprake brengen indien hij/zij denkt dat dit een constructieve oplossing gemakkelijker zal maken? Moet hij de betrokkenen zelf dan daartoe aanmoedigen? Wat indien de slachtoffers te 'soft' worden geacht, en de moderator vreest dat de overeenkomst door de jeugdrechter niet zal worden goedgekeurd? Kan de moderator dit in de Hergo melden? Of zou dit door de politie moeten worden ingebracht?
- Zoals reeds gesteld is de aanwezigheid van slachtoffers een belangrijk aandachtspunt, maar is hun deelname tot nu toe niet zeer groot. Hoe kan je hen motiveren tot deelname en toch revictimisatie vermijden? Bepaalde slachtoffers die niet wensten deel te nemen, vroegen aan de moderator, naar aanleiding van het huisbezoek, dat hij/zij de financiële claim zou overmaken. Hoe moet daarmee worden omgegaan? Gewoon vermelden dat ze zich daarvoor tot de rechtbank moeten wenden? Wanneer slachtoffers niet willen deelnemen, en zich zeer repressief uitlaten over de delinquent, wordt dat ook zo op de Hergo doorgegeven? Wat indien het slachtoffer zegt 'geen tijd' te hebben om deel te nemen?
- Soms wensen de jongere en/of zijn ouders geen ruimere familie te betrekken in de Hergo omdat ze niet willen dat dit naar buiten wordt gebracht. Ouders kunnen het delict zien als een mislukking van hun opvoeding. Is dit een typisch westers probleem? In Nieuw-Zeeland bijvoorbeeld is het voor de Maori net belangrijk dat die ruimere familie wordt betrokken aangezien daar meer een collectieve verantwoordelijkheid in acht wordt genomen (EREZ geciteerd in BARTON, 1999). Toch moet men er ook rekening mee houden dat in Nieuw-Zeeland niet alleen Maori, maar ook 'blanke' jongeren een FGC meemaken aangezien voor alle jongeren een FGC wordt ingesteld als reactie op het misdrijf. Nieuw-Zeeland is net als België een westers, geïndustrialiseerd land waarbij het individualisme naar voren kan komen. Wij zijn van mening dat ook in deze 'individualistische' maatschappij ondersteuning voor de jongere kan worden gevonden. Niet alleen het gezin, maar eventueel ook ruimere fa-

milie, vrienden, leerkrachten en dergelijke kunnen worden uitgenodigd. Het gaat in een 'family' group conference om meer dan enkel familie, vandaar dat we er ook voor gekozen hebben deze term te vertalen als 'herstelgericht groepsoverleg' en niet zozeer als 'familie groep conferentie' of iets van dien aard. Ook in onze hedendaagse maatschappij kan nog een element van gemeenschappelijkheid worden gevonden. Men zou zelfs kunnen stellen dat het herstelrecht op zoek gaat naar de restanten van deze gemeenschappelijkheid en er opnieuw een impuls aan wil geven. Ouders kunnen weer ouders worden, de dader en het slachtoffer hebben belangstelling voor het samen-leven. Men kan niet te zeer de tegenstelling benadrukken tussen de Maori samenleving en de Westerse samenleving: ook in deze laatste is er nog een gemeenschappelijk belang in het zoeken naar een vreedzame oplossing voor het conflict. Een goed voorbeeld is de vader van een Nieuw-Zeelandse 'blanke' jongere die al jaren in Griekenland woonde, maar toch voor de FGC terug reisde.

6. Conclusie

De verwachtingen in Hergo zijn ambitieus. Ze zijn gesteund op de ervaringen in het buitenland, in een ander rechtssysteem, in een gedeeltelijk andere cultuur, met een gedeeltelijk andere bevolkingssamenstelling. Af te wachten valt in hoeverre de ambities waar kunnen worden gemaakt. De eerste ervaringen zijn niet van aard om de verwachtingen terug te schroeven, hoewel er meteen een aantal onvoorziene problemen opduiken waarvoor de oplossingen nog niet gevonden zijn. We hebben echter veel redenen om aan te nemen dat we ze zullen vinden. De eerste is de intrinsieke waarde van het basismodel dat zich in Nieuw-Zeeland als Family Group Conference heeft ontwikkeld, en waarin o.i. geen elementen zijn die een succesvolle overdracht, in aangepaste vorm, moeten uitsluiten. De tweede reden is de zeer enthousiaste en creatieve medewerking die wij tot nu toe hebben mogen ervaren vanwege de moderatoren en hun bemiddelingsdiensten, jeugdrechters, parketten, politieambtenaren, advocaten, consultants en anderen. Eigenlijk hebben wij nog op geen enkel ogenblik echte weerstand ervaren. Wel worden problemen gesignaleerd, maar wordt meteen ook actief mee gezocht naar oplossingen. Dit is niet enkel een zeer aangename ervaring, het opent ook perspectieven op een zeer waardevolle vernieuwing in de aanpak van delicten gelegeerd door minderjarigen. Dat is zeker nu erg relevant, in een periode waarin de hervorming van de Belgische jeugdbescherming op het getouw staat.

Bibliografie

BARTON, C., *Getting even. Revenge as a form of justice*, Open Court, 1999.

BAZEMORE, G. en WALGRAVE, L., 'Restorative Juvenile Justice: in Search of Fundamentals and an Outline for Systemic Reform', in BAZEMORE, G. en WALGRAVE, L. (eds.), *Restorative Juvenile Justice: Repairing the Harm by Youth Crime*, Monsey, Criminal Justice Press, 1999, 45-74.

BRAITHWAITE, J. en PARKER, C., 'Restorative Justice is Republican Justice', in BAZEMORE, G. en WALGRAVE, L. (eds.), *Restorative Juvenile Justice: Repairing the Harm of Youth Crime*, Criminal Justice Press, 1999, 103-126.

BROWN, B. en MACELREA, F. (eds.), *The Youth Court in New Zealand: a New Model of Justice*, Auckland, Legal Research Foundation, 1993.

CHRISTIAENSEN, S. en GOETHALS, J., 'Aspecten van slachtofferschap', in PETERS, T. en GOETHALS, J. (eds.), *De achterkant van de criminaliteit*, Kluwer rechtswetenschappen België, 1993, 93-131.

GEUDENS, H., SCHELKENS, W. en WALGRAVE, L., *Op zoek naar een herstelrechtelijk jeugdsanctierecht. Een denkoefening*, K.U.Leuven, Onderzoeksgroep Jeugdcriminologie, 1997.

HUDSON, J., GALAWAY, B., MORRIS, A. en MAXWELL, G., 'Introduction', in HUDSON, J., MORRIS, A., MAXWELL, G., en GALAWAY, B. (eds.), *Family Group Conferences. Perspectives on Policy and Practice*, The Federation Press, Criminal Justice Press, 1996, 1-16.

MAXWELL, G. en MORRIS, A., 'Research on Family Group Conferences with Young Offenders in New Zealand', in HUDSON, J., MORRIS, A., MAXWELL, G., en GALAWAY, B. (eds.), *Family Group Conferences. Perspectives on Policy and Practice*, The Federation Press, Criminal Justice Press, 1996, 88-110.

MCCOLD, P., 'Restorative Justice: Variations on a Theme', in WALGRAVE, L. (ed.), *Restorative Justice for Juveniles. Potentials, Risks and Problems for Research*, Leuven University Press, 1998, 19-53.

VAN GARSSE, L., 'Ervaringen met bemiddeling tussen daders en slachtoffers', *Kultuurleven*, 1999, 2, 54-59.

VAN NESS, D. and HEETDERKS STRONG, K., *Restoring Justice*, Cincinnati, Anderson, 1997.

VAN PAGEE, R., Workshop Echt Recht conferentie, op het congres *De straf voorbij. Morele praktijken rondom het strafrecht*, 15 maart 2001, Ede, Nederland.

WALGRAVE, L., "Restorative Justice Conferences. Een 'parel aan de herstelrechtelijke kroon'?", *Tijdschrift voor Criminologie*, 1999, 41, 3, 268-284.

WALGRAVE, L., *Met het oog op herstel*, Leuven, Leuven Universitaire Pers, 2000.

WARNER ROBERTS, A. en MASTERS, G., *Group Conferencing. Restorative Justice in Practice*, St Paul, Univ. of Minnesota Center for Restorative Justice and Mediation, 1999.